

АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ МАНАСТИРА МОРАЧЕ И ЊЕНА ПРВОБИТНА СПОЉАШЊОСТ

У разматрањима првобитног спољног изгледа морачке цркве Успења Богородице изнети су сви подаци на којима је заснована поуздана слика о основним облицима и спољним украсима подужног тела грађевине, као и о њеним секундарним деловима. Остале су само неке недоумице у вези с некадашњом структуром куполног дела и његовим украсима. Аутор се поново осврће на то питање, претпостављајући, поред раније изнетог решења, да је купола на постољу могла имати угаоне лезене завршене подстрешним фризом слепих аркадица.

Међу српским средњовековним црквама грађеним током XIII века, сврстаним у такозвану рашку градитељску школу, храм Успења Богородичиног у Морачи (сл. 1) спада међу најрепрезентативније. У скупини цркава рашке школе најграндиозније су владарске задужбине, а морачка црква за њима не заостаје ни градитељским програмом ни величином. Ова истраживања показале да се она међу њих сврставала и упечатљивом спољашњошћу.

Програм рашких цркава XIII века поступно је постајао све сложенији зато што су оне, у просторном погледу, саображаване литургијским потребама које су се током тог столећа увећавале. Преузети студијско-евергетидски и јерусалимски тип богослужења поступно је спајан са свечаним цариградским обредима с многобројним химнографским саставима и великим хорovima који су певали псалме антифоно. Катедрални обред, у чијој су функцији биле, уз остале своје намене, бочне певнице, прво је уведен у Жичи. Бочне певнице касније су додаване основном телу и оних цркава које нису биле катедрале, као што је учињено у цркви Успења Богородице у Морачи. Још у стоној цркви Српске архиепископије појавила се потреба за увећавањем олтарског простора, што је остварено додавањем одвојених бочних одељења пастофорија (сл. 2). Такав проширени програм олтарског простора потом је понављан у свим владарским задужбинама грађеним после Спасовог дома у Жичи, а није изостављен ни у Морачи. По узору на устројство и програм сложених источнохришћанских храмова, већ је студеничка Богородичина црква добила једновременно грађену припрату, што је такође понављано у рашким храмовима све до Мораче, а није прекинуто ни касније. Уз припрате су, почев од Жиче, подизани параклиси. Тако је образована схема основе рашких храмова с три, у литургијском смислу, одвојена функционална дела: троделним олтарским простором, наосом с бочним крацима трансепта вишеверсне намене и припратом с параклисима на западу, одвојеном од наоса пуним зидом (сл. 3).

Поред тих програмских обележја рашких владарских задужбина, њима је заједничко то што су простране и, почев од цркве Вазнесења Христовог у Милешеву, све више. Таква стремљења испољила су се и на храму Успења Богородичиног у Морачи. Цркве манастира Мораче, Милешеве и Сопотана готово су исте висине, истог просторног склопа и приближно једнаке величине основа. Тако се морачка црква својом архитектуром изједначава с владарским задужбинама, а њен ктитор не само с принчевима из рода Немањића већ и с владарима српске државе. Чак и ако Стефан није владао Зетом као краљ, како је наведено у натписима на фресци из XVI и икони из XVII века, у којима је поменут с том титулом, архитектуром своје задужбине и њеном велелепношћу исказао је тежњу да се она изједначи с другим српским владарским задужбинама.¹ То је дошло до изражаја нарочито у обликовању њене спољашњости, чију ћемо првобитну целину настојати да реконструиремо и оценимо упоређивањем са српским владарским задужбинама.

Прво је потребно осврнути се на питање односа архитектуре цркве и статуса чланова споредне гране Немањића. У две расправе заступано је мишљење да је посвећење српских цркава било последица њиховог ранга у хијерархији православних храмова и да је зависило од друштвеног положаја ктитора. У обе расправе пажња је била усредсређена на задужбине Стефана Немање и њихове посвете. Околност да ниједна од цркава које је Немања саградио није посвећена Христу или Господњим празницима протумачена је као последица устаљених обичаја у вези с хијерархијом хришћанских владара. Према изнетим мишљењима, посвета задужбина одређивана је у зависности од друштвеног реда којем су припадали ктитори, тако што је усклађивана са схватањима о хијерархији светих култова.² Тим поводом треба се присетити сведочења Стефана Немање у повељи изdatoј манастиру Хиландару: ... *премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ раздели и закон даде и ... установи и владаре над њима...*³

Границе које су ти обичаји наметали нису прекорачили ни Немања ни његова браћа. Тек после стицања краљевства српски владари су своје задужбине посвећивали Христу, али су то чинили и принчеви који су припадали главној грани Немањића, судећи по Милешеву – посвећеној Вазнесењу – коју је Владислав подигао као принц.⁴

Постоје основе за претпоставку да од друштвеног ранга оснивача у хијерархији хришћанских владара није зависила само посвета храмова већ и њихова ве-

¹ На основу помињања Стефана с титулом краља на поменутој фресци и икони претпостављено је да је он имао такав ранг од времена изградње цркве 1251/1252. до њеног живописања и да је титула краља била уписана на првобитним фрескама, уп. С. Ђирковић, *Зета у држави Немањића*, у: *Историја Црне Горе* 2/1, Титоград 1970, 13, н. 14; исти, *Српске и поморске земље краља Уроша I*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 355.

² Уп. В. Ј. Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина и владарска идеологија*, у: *Студеница у црквеном животу и историји српског народа. Симпозион Богословског факултета у част осамстогодишњице манастира Студенице*, Београд 1987, 13–25; Г. Бабић, *Посвете најстаријих српских цркава*, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак 1993, 29–36.

³ Ђ. Трифуновић – В. Бјелогрић – И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља Светог Симеона и Светог Саве*, у: *Осам векова Студенице*, Београд 1986, 49–60.

⁴ Више о посвећивању задужбина Христу после стицања краљевског положаја: Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина*, 24.

Сл. 1. Поглед на цркву Успења Богородице у Морачи са североистока

Fig. 1. Eglise dédiée à la Dormition de la Vierge à Morača, vue du sud-est

личина и градитељски програм.⁵ Изгледа да су почетна ограничења те врсте делом напуштена већ у XIII веку. Ако се морачки храм Успења Богородичиног посматра са становишта посвете и величине, може се закључити да се Стефан Вукановић посветом своје задужбине сврстао у нижи друштвени ред од српских краљева, али да се њеном величином, градитељским програмом и начином украшавања из-

⁵ Осветљавању тог питања прикључују се и новија проучавања архитектуре Немањиног доба. Изнето је више доказа о томе да су већ у Немањино време изграђене не само двојне куле на pročелу Светог Георгија у Расу, о чему постоје несумњиви докази, већ и оне уз Светог Николу у Топлици, пошто су куле тамошње рановизантијске цркве посвећене Богородици претходно обновљене. Доказивано је да су најстарије куле на Немањиним задужбинама биле оне на pročелу Богородичине цркве у Топлици – Немања их је затекао на старијој рановизантијској црквеној грађевини и само обновио. Поред тога,

једначио с владарима, као што су чинили и оновремени принчеви из главне гране Немањића.⁶ Та околност несумњиво сведочи о високом статусу Стефана Вукановића и његовим могућностима да оствари градитељску творевину велике вредности и, како ће се из излагања видети, складне спољашњости.

Првобитни спољни изглед морачке цркве већ је разматран.⁷ Подробно су изложени подаци на којима се могла засновати поуздана слика о основним облицима и спољним украсима подужног тела грађевине, као и о њеним секундарним деловима, а остале су неке недоумице само када је реч о некадашњој структури и украсима куполног дела. Подсетимо се да је црква била у рушевинама до темељне обнове обављене седамдесетих година XVI века, тачније између 1565. и 1570. године.⁸ Не зна се да ли су до тада, осим сводова припрате, били оборени још неки. Они на припрати сигурно су изведени током обнове, јер се по висини не равнају са сводовима у источном и западном травеју главног дела цркве, а ни попречни ојачавајући лук међу њима, у структурном смислу, није добро заснован. Постоје, исто тако, наговештаји да је купола потпуно или само делом била срушена. Такву претпоставку намеће изглед пандантифа на којима почива купола, јер они немају правилне сферне облике, већ троугласте, какви се сусрећу на касносредњовековним црквама. На основу тога могло би се помишљати да је тај део куполе плод позније обнове.⁹ Ту претпоставку би потврђивао и куполни систем који, у структурном смислу, заостаје за одлично заснованим куполама претходних рашких цркава, али и за куполом которске Свете Марије од Ријеке (Колеђате), на коју су се градитељи морачког храма на разне начине угледали.¹⁰ Сада купола почива на два попречна и два подужна полукружна лука, изнад којих је, на све четири стране, висок раван зид (сл. 4). У том појасу у свим црквама које су претходиле морачкој, као и у поменутом которском храму, постоје прислоњени лукови којима је распон куполе смањен и који су конструктивно оправдани, јер је помоћу њих постигнуто да коси потисци калоте остану у језгру зида. Та околност наводи на претпоставку

изнета је претпоставка да је архитектуром својих црквених здања с кулама на прочељу, које су свагда имале снажну идејну вредност, Немања испољио претензије које нису биле у складу с његовим друштвеним рангом и да је то узроковало сукобе с браћом. Посвећењем својих задужбина Немања није прешао границе наметнуте друштвеним положајем који је заузимао и хијерархијом култова успостављеном у црквеној организацији, али је претеране амбиције и издизање на виши ранг од оног на који је имао право испољио начином обликовања тих цркава. Изложена претпоставка има ослонац у тврдњи Немањиних животописаца да се Немања с браћом сукобио због грађења цркава, а пошто су и његова браћа подизала црквена здања, сукоб је могао избити само зато што је Немања обликом и величином задужбина испољио претерано честољубље, уп. М. Чанак-Медић, *Двојне куле на прочељу црква Немањиног доба*, у: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Београд 2000, 181–195.

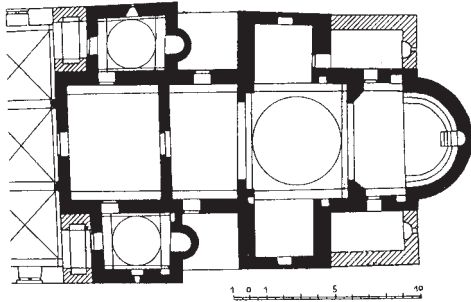
⁶ Пример за то опет је задужбина принца Владислава у Милешеви.

⁷ М. Чанак-Медић, *Првобитни спољни изглед цркве Успења Богородице у Морачи*, Саопштења 20–21 (1988/1989) 19–32.

⁸ Уп. С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 42.

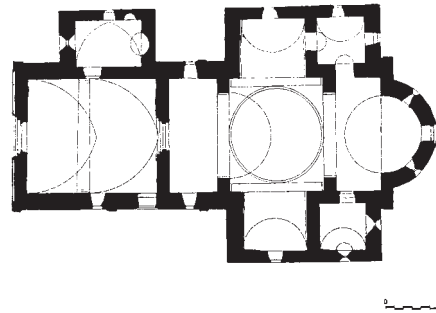
⁹ На чињеницу да је облик пандантифа морачке цркве неодговарајући већ је указао Габријел Мије (G. Millet, *Etude sur l'églises de Rascie*, у: *L'art byzantin chez les Slaves I*, Paris 1930, 175).

¹⁰ Чанак-Медић, *Првобитни спољни изглед цркве Успења Богородице у Морачи*, 25, где је скренута пажња на мишљење А. Дерока о том делу грађевине и на његово питање о томе зашто милешевска напредна конструкција није поновљена на млађој морачкој цркви [А. Дероко, *Морача*, Старица 7 (1932) 12].

Сл. 2. Првобитна схема основе Спасове цркве у Жичи

Fig. 2. Schéma originel du plan de l'Eglise Saint-Sauveur à Žiča,

Сл. 3. Схема основе цркве манастира Мораче

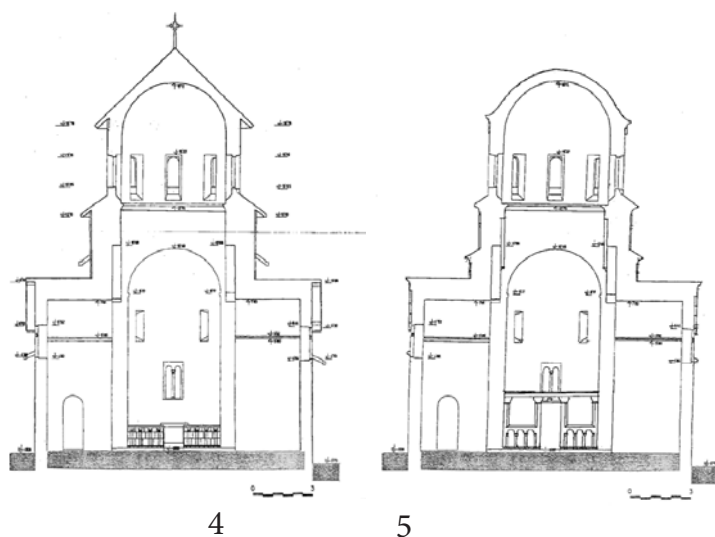
Fig. 3. Schéma du plan, Eglise du monastère Morača

да су такви лукови првобитно постојали и у горњем појасу куполног дела морачке цркве, али и да је тај део грађевине споља био другачије уобличен него данас.

Спољашњост морачке цркве у великој мери је измењена. Уместо првобитних подстрешних фризова слепих аркадица са завршним венцима, она је добила дубоке стрехе, као на касносредњовековним црквама с покривачем од клиса, каквим је и морачка црква била прекривена када је обновљена у XVI веку. Постоље куполе, а делом и сама купола, споља су преобликовани. Сада се спољни зид кубичног постоља равна с бочним фасадама, што за последицу има да су северни и јужни зид постоља прекомерне дебљине и да оптерећују сводове нижих бочних певница (сл. 4). Зато је већ раније претпостављено да су два бочна зида постоља куполе била ужа и да постоље споља није излазило у раван бочних фасада (сл. 5), те да је испод њега непрекинуто текла линија подстрешног аркадног фриза и завршног венца (сл. 6). Последња изнета претпоставка непобитно је потврђена, јер за то постоје материјални докази. Питање које заслужује поновни осврт односи се на спољну обраду кубичног постоља.

У ранијим анализама архитектуре морачке цркве Успења Богородичиног указано је на њену сличност с католиконом манастира Милешеве, оличену у преузетим архитектонским облицима, па чак и мерама бочних певница. Та околност подстакла је помисао да су из Милешеве могле бити преузете и слепе нише за рашчлањавање јужног и северног зида постоља куполе морачке цркве, јер оне постоје на тамошњем кубичном постољу на три слободне стране. Та претпоставка изложена је уз опрез, јер је имала ослонац само у представи цркве на икони житија Козме и Дамјана сликара Радула из друге половине XVII века (сл. 7). Црква је приказана с подстрешним фризом слепих аркадица дуж целог подужног дела, као што је првобитно било на морачкој цркви, и с вратима на јужном зиду, што је иначе доста ретко, а постоји у Морачи. Представљена купола истоветна је с куполом милешевске цркве приказане у рукама краља Владислава на ктиторској композицији у Милешеву.¹¹

¹¹ Уп. Чанак-Медић, *Првобитни спољни изглед цркве Успења Богородице у Морачи*, 30–32, сл. 10, 11. Треба приметити да би претпоставка о слепим нишама на постољу морачке цркве подразумевала постојање неке старије представе првобитног изгледа храма којом се Радул надахнуо.

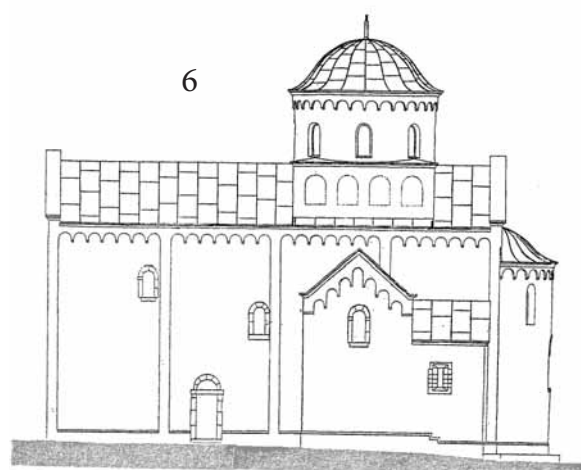

Сл. 4. Попречни пресек кроз куполу морачке цркве

Fig. 4. Coupe transversale de la coupole, Eglise de Morača

Сл. 5. Попречни пресек кроз куполу морачке цркве с претпостављеним ужим постољем куполе

Fig. 5. Coupe transversale de la coupole de l'Eglise de Morača, la base de la coupole étant supposée plus étroite

Сл. 6. Идеална реконструкција првобитног изгледа јужне фасаде морачке цркве, варијанта са слепим нишама на постољу куполе

Fig. 6. Reconstitution de la façade sud de l'Eglise de Morača, variante contenant des niches aveugles sur la base de la coupole

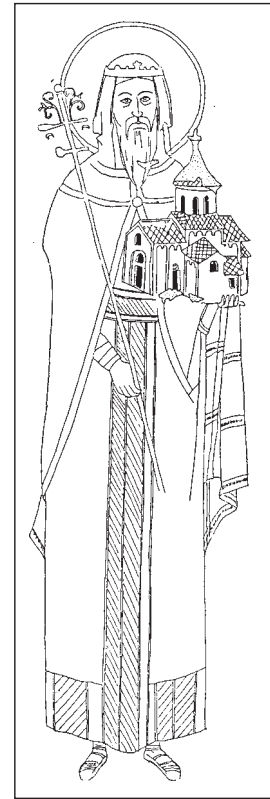
Током даљих проучавања морачког храма указала се потреба да се поново размотри друга представа првобитне спољашњости морачке цркве. На њој је постоље куполе другачије замишљено. Реч је о морачкој ктиторској икони сликара Јована из средине XVII века, на којој је у рукама ктитора модел цркве с постољем куполе чију секундарну пластику чине угаоне лезене спојене с подстрешним фризом слепих аркадица (сл. 8). У ранијој расправи тој представи није поклоњено поверење, али исходи проучавања потоњих рашких храмова с подстрешним фризом слепих аркадица на постољу куполе намећу поновно разматрање те могућности.

Подсетимо се да су постоља купола рашких цркава, почев од студеничке Богородичине цркве до ариљског Светог Ахилија, крупни кубични волумени равних спољних страна, сем описаног постоља куполе у Милешеви, које је рашчлањено слепим нишама. Постоље куполе ариљске цркве јединствено је по томе што је на угловима украшено лезенама завршеним водоравним фризом слепих аркадица у подстрешју. Такав систем украшавања кубичног постоља поновио се доцније, али

Сл. 7. Представа цркве надахнута изгледом морачког храма на Радуловој икони житија светих Козме и Дамјана, друга половина XVII века

Fig. 7. Représentation de l'église, inspirée par l'aspect de celle de Morača, telle que Radul l'a peinte sur l'icône des saints Cosme et Damien, seconde moitié du XVIIe siècle

Сл. 8. Реконструкција првобитног изгледа морачке цркве на ктиторској икони мајстора Јована из средине XVII века

Fig. 8. Reconstitution de l'aspect originel de l'Eglise de Morača, telle qu'elle a été peinte sur une icône due au maître Jean, milieu du XVIIe siècle

без лезена, само на цркви манастира Дечана, на којој фризови слепих аркадица постоје на све четири стране постоља.¹² Појава описаног украса само на две рашке цркве налаже истраживање његовог порекла, што нас је вратило проучавању тог мотива на моделу морачке цркве у рукама ктитора. Поред тога, разложно је претпоставити да неимара Дечана нису надахнули облици моравичког Светог Ахилија, већ да су обе цркве имале заједничког претходника. Покушаћемо да га одредимо и да се тиме приближимо одговору на питање о томе који је од два могућа изгледа морачког постоља куполе вероватнији.

Постоље куполе уобличено као крупан кубични волумен постоји на апулијским куполним црквама. Најчешће је споља равно, а сасвим ретко украшено угоним лезенама и фризом подстрешних аркадица. Таква су постоља купола старороманичке цркве *S. Maria di Portonovo* код Анконе из XI века (сл. 9) и романичке

¹² Уп. В. Петковић – Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I*, Београд 1941, т. V–VII, XIX.

цркве бенедиктинског манастира *San Nicola e Cataldo* у граду Леће из XII столећа.¹³ Романичке куполне цркве чешће су око куполе споља добијале јединствен призматични омотач, то јест нису имале одвојено постоље. Омотач је могао бити завршен фризом слепих аркадица под четвороводним кровом, као на цркви Свете Маргарите у Бишељеу, основаној 1197. године,¹⁴ и истодобној цркви Свете Марије на Мљету.¹⁵ Такво решење, у формалном погледу, врло је блиско описаним постољима куполе с подстрешним аркадицама. Зато постоји могућност да је посредством ових цркава тај мотив доспео на постоља неких рашких храмова, али није искључено ни то да је у којој архитектури постојао ближи и непосреднији претходник који није сачуван до наших дана. Није познато како је било уобличено постоље куполе катедрале Светог Трипуна. Опет, многа просторна и структурна решења дечанског храма чине га следбеником которске катедрале Светог Трипуна, па се по следбенику може судити и о оним деловима претходника који недостају. Поред тога, систем украшавања куполног дела Светог Ахилија и католикона манастира Дечана сведочи о томе да је заједнички претходник морала бити нека црква великог угледа, будући да су њене облике, независно једна од друге, опонашале две владарске задужбине. Та околност води ка претпоставци да је прво которска катедрала имала поделу на постољу куполе као што је она на нешто старијој цркви код Анконе – што би из конструктивних разлога било оправдано – и да је инспирација за обраду постоља куполе обе поменуте рашке цркве потекла из Котора, пошто је претходно исти систем украшавања био примењен и на куполи у Морачи. Само се постојањем тако угледног претходника може објаснити како је исти украс доспео на постоља куполе моравичке цркве Светог Ахилија и Вазнесења Христовог у Дечанима и због чега се појавио у Морачи. Ако је претпоставка о првобитном постојању фриза слепих аркадица на постољу морачке куполе тачна и ако је изворни облик куполног дела морачког храма веродостојно приказан на другој разматраној икони, следио би закључак да је Радул, сликајући цркву у Морачи, представио идеални храм, сједињујући коришћени архитектонски идеограм с просторним облицима морачке цркве које је познавао. То се чини вероватним и зато што је на исти начин приказао куполу идеалног храма у композицији Свети Лука сазида цркву на икони светог Луке са житијем.

Тако смо се приближили одговору на питање о томе које је од два претпостављена решења постоља куполе у Морачи вероватније. Исходи да је храм вероватније првобитно изгледао онако како је приказан на ктиторској икони мајстора Јована, то јест да се на постољу куполе налазио подстрешни аркадни фриз. Та представа могла је бити заснована на некадашњем изгледу постоља, било запамћеном у предању, било познатом с неког старијег приказа храма.¹⁶ На постољу куполе лезене су, уколико је ова друга претпоставка тачна, полазиле од подеонаг

¹³ Уп. С. А. Willensen – D. Odenthal, *Puglia*, Bari 1966, 222.

¹⁴ Уп. Р. Belli D'Elia, *Pouilles romanes (La nuit des temps 68)*, La Pierre-qui-Vire 1987, 347–353, fig. 122.

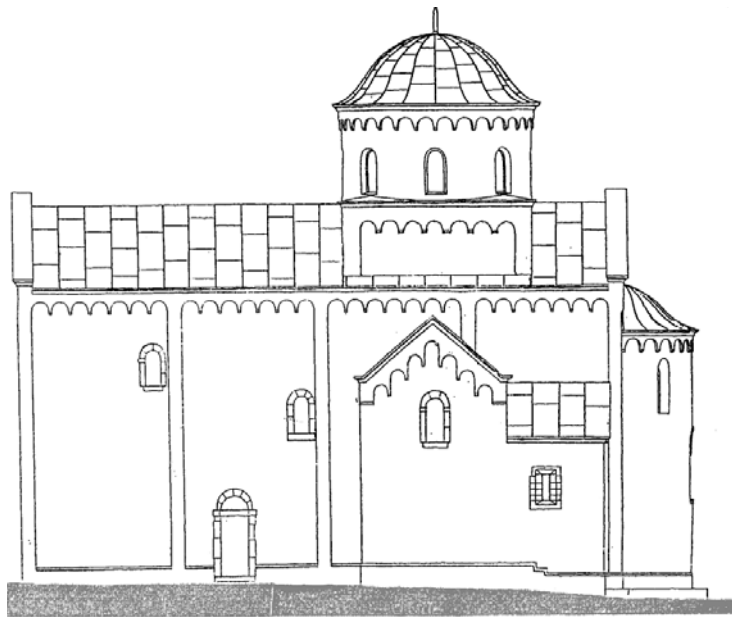
¹⁵ М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II*, Београд 1998, 155, сл. 18.

¹⁶ У ранијем разматрању искључена је могућност да је представа модела цркве у рукама ктитора настала угледањем на неки старији приказ храма (Чанак-Медић, *Првобитни спољни изглед цркве Успења Богородице у Морачи*, 23, 24), јер неки делови нису могли бити првобитно уобличени као на сликаном моделу, али није узета у обзир могућност да је на старијој представи изглед храма могао бити схематичан и деформисан и да га сликар иконе није сасвим разумео, те да је изглед постоља куполе могао бити тачно приказан.

Сл. 9. Општи изглед цркве *S. Maria di Portonovo*

Fig. 9. Vue de l'Eglise Santa Maria di Portonovo

Сл. 10. Идеална реконструкција изгледа јужне фасаде морачке цркве, варијанта с лезенама на угловима кубичног постоља куполе, завршеним фризом слепих аркадица

Fig. 10. Reconstitution de la façade sud de l'Eglise de Morača, variante supposant des lésènes aux angles de la base cubique de la coupole, terminée par une frise de petites arcades aveugles

Сл. 11. Поглед на цркву Успења Богородице у Морачи са северозапада

Fig. 11. Eglise à Morača, vue du nord-ouest

венца и нису исходиле из поделе површина бочних фасада грађевине, а на исти начин је касније, независно од решења у Морачи, уобличено постоље куполе Светог Ахилија у Моравицама. Тиме је била остварена стилски доследна композиција фасада (сл. 10), чији основни архитектонски облици и артикулација са складним степеновањем исходе из унутрашње поделе простора. Бочне фасаде морачке цркве издељене су лезенама, независно од унутрашње поделе, на четири једнака поља, како би се постигао уједначен ритам. Лезене су биле завршене уздигнутим калканима с подстрешним фризовима аркадица, што је све својствено романичкој архитектури, а с тим су стилски усаглашени и портали и прозори.

Спајањем два градитељска начела у архитектури морачке цркве Успења Богородице доследно је спроведена замисао својствена владарским задужбинама грађеним од времена Стефана Немање. Немања је још у задужбини у Расу византијску просторну концепцију, својствену источнохришћанским црквама, заодену фасадама романичког стила. После открића натписа с годином изградње Светог Георгија – 1171 – показало се да та стилска двојност одражава смер развоја српске архитектуре на међи Истока и Запада и да је то последица преокрета у владарској идеологији, као и нових схватања српске државности, још јасније испољених приликом градње гробне цркве великог жупана Немање у Студеници. Она је

постала прототип династичког маузолеја, а према њој су одређивана знамења покојишта владара следбеника. Иста знамења и замисао и исти градитељски принципи заступљени су и на морачкој цркви Успења Богородице. Њена спољашњост је чак доследније од неких других рашких храмова уобличена у романичком стилу. Тако се морачки храм градитељским програмом, сразмерама, композицијом фасада и одговарајућим секундарним деловима равноправно укључио међу владарске задужбине XIII столећа. Композицијом фасада он надилази непосредног претходника међу краљевским задужбинама – цркву Вазнесења у Милешеву – а богатством секундарне пластике незнатно га надилази задужбина краља Уроша I у Сопотанима.

Milka ČANAK-MEDIĆ

ARCHITECTURE DE L'ÉGLISE DU MONASTÈRE MORAČA ET SON ASPECT EXTÉRIEUR ORIGINEL

R é s u m é

Entre les églises médiévales serbes bâties au cours du XIIIe siècle et groupées sous le nom d'école d'architecture rascienne, l'édifice cultuel de Morača dédié à la Dormition de la Vierge (fig. 1) se range parmi les plus remarquables. Il n'est inférieur aux fondations de piété royales ni par son programme architectural ni par ses dimensions, si bien que l'auteur du présent traité a cherché à démontrer qu'il se range parmi celles-ci par son aspect impressionnant aussi.

L'église fut radicalement renovée entre les années 1565 et 1570, après avoir été gravement endommagée, plusieurs de ses éléments supérieurs ayant été démolis. Selon certains indices, la coupole avait été détruite tout entière ou au moins en partie. Après la rénovation en question, l'église présentait un aspect presque complètement différent. Elle perdit ses frises de petites arcades aveugles courant au-dessous des corniches, celles-ci se terminant par des cimaises, pour recevoir des avant-toits, propres aux églises post-médiévales. C'est à cette occasion que la base cubique de la coupole fut modifiée à l'extérieur, elle aussi. L'auteur suppose que les murs sud et nord de la base cubique avaient été primitivement plus étroits et que, à l'extérieur, la base n'empiétait pas sur le plan des façades latérales de la partie longitudinale de l'église (fig. 5), si bien que la ligne de la frise d'arcades et de la cimaise avait pu courir sans être interrompue (fig. 6). Cette dernière assertion est incontestable, du fait qu'il en existe des preuves matérielles. La question dont s'occupe l'auteur du présent traité concerne la réalisation de la partie extérieure de la coupole au sujet de laquelle deux solutions sont supposées possibles, mais, dans le présent traité, la priorité est donnée à celle qui comprend les lésènes d'angles, reliées, au-dessous de la corniche, par une frise de petites arcades aveugles (fig. 10).